

Dariusz Tułowicki

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

Wybrane problemy społeczne rodzin w oglądzie Jerzego Popiełuszki – diagnoza, ocena, próba rozwiązań. Studium socjologiczne

Sytuacja ludzi żyjących w krajach realnego socjalizmu lat 80. XX wieku – jak pisze Jadwiga Staniszkis – nacechowana była rozdarciem pomiędzy mechanizmami stabilizującymi a tendencjami transformacyjnymi. Z jednej strony mieszkańcy PRL-u chcieli zachować stabilność życia i jasność kategorii poznawczych, z drugiej – domagano się zmian. Z jednej strony wprowadzono kategorie pojęciowe, za pomocą których określano własną tożsamość i identyfikowano przeciwnika (czarno-białe widzenie): „solidarnościowe strajki rodzące poczucie odpowiedzialności za innych, a wcześniej wstrząs spowodowany pierwszą wizytą papieża w Polsce (gdym ewangeliczne kategorie dobra i zła zostały użyte do opisu stosunków społecznych) sprzyjały utrwaleniu się pojęć moralnych jako kategorii myślenia o polityce”¹, z drugiej zaś – następowało milczące, wewnętrzne przyzwolenie za równo na wybrane elementy systemu prawnoinstytucjonalnego, jak i swoisty kompromis z systemem, rekonstrukcje solidarnościowych standardów moralnych i utrwalanie się sfer milczącej zgody. O tym aspekcie pęknięcia świadomości moralnej pisze Staniszkis:

Z jednej strony można bowiem zaryzykować hipotezę [...] o zaistnieniu zjawiska swoistego wyprzedzania indywidualnej dojrzałości myślenia moralnego przez wyuczone w sytuacji buntu [...] aprioryczne, zgeneralizowane odrzucenie

¹ J. Staniszkis, *Ontologia socjalizmu*, Kraków–Nowy Sącz 2006, s. 248 (Biblioteka Myśli Politycznej, 53).

systemu w kategoriach moralnych. Natomiast gdy rozczłonkuje się system na części i pyta jednostki o ocenę poszczególnych instytucji oraz rozwiązań prawnych, zmuszając je do samodzielnego operowania własnymi standardami moralnymi, spotykamy się z postawą uderzającego przyzwolenia. Drugie pęknięcie potocznej świadomości łączy się z nieprzystawianiem faktycznej sytuacji działania (z jej dwuznacznościami, cichymi przyzwoleniami, małymi nieuczciwościami wynikającymi z uwikłania w szeroko rozumianą drugą gospodarkę, kompromisami z systemem) do wyznawanych indywidualnie standardów moralnych – mimo że te ostatnie są i tak zaniżone w stosunkach do przyjętych w sytuacji buntu standardów zbiorowych. Sprzyja to korodowaniu standardów zbiorowych i powrotowi do milczenia [...]².

Sprzeczności i poszukiwanie pomiędzy nimi chwiejnej równowagi są generalnie uważane za cechę konstytuującą reżimy autorytarne³. W czasach realnego socjalizmu kierunki wewnętrznej transformacji totalitarnego, a następnie autorytarno-biurokratycznego reżimu przebiegały wedle dialektycznych schematów. Jeden z nich obejmował schemat: sztuczna negacja – opozycja zostaje skonstruowana odgórnie, by umożliwić systemowi politycznemu niezbędnych zmian; do ogółu społeczeństwa zostaje skierowane wezwanie z „góry”, by brało ono czynny udział w „rytuałach dramatu politycznego” zmierzającego do rozwiązania sytuacji trudnej; kiedy społeczeństwo zaczęło podzielać ten sposób myślenia i zaangażowania, zostawało mniej lub bardziej łagodnie demobilizowane. Inny – to schemat populistyczny (początek lat 70.), zaś następny (końcówka lat 70. i lata 80.): „korporacyjna forma artykulacji interesów, przekształcona w sierpniu 1980 roku w klasową formę protestu; warstwy wykorzystywane i bezsilne wystąpiły w niej przeciw sprawującym władzę, którzy byli jednocześnie kontrolerami środków produkcji”⁴. Dialektyczne schematy miały zaangażować ogół społeczeństwa, kierować ich myśleniem i prowadzić do dynamicznej równowagi konfliktu. Ta swoista „piekierowka” czy inżynieria dusz⁵ pozwalała także tak planować życie społeczno-ekonomiczne, by model regulacji napięć oprzeć na kryzysie. „Podczas takich okresów regulacji nastę-

² Tamże, s. 254.

³ J. J. Linz, *Totalitarian and authoritarian regimes*, [w:] *Handbook of political science*, eds. F. I. Greenstein, N. W. Polsby, Reading 1975, s. 175–411.

⁴ J. Staniszkis, *Samoograniczająca się rewolucja*, przeł. M. Szopski, Gdańsk 2010, s. 48–49 (Idea Solidarności).

⁵ P. Śpiewak, *Pamięć po komunizmie*, Gdańsk 2005, s. 13.

powoła rewizja redukująca plany inwestycyjne i produkcyjne, co pozwalało na chwilowe obniżenie napięć i kontynuację państwowej własności środków produkcji”⁶. Z czasem (wedle Staniszkis – od roku 1984) architekci polityczni zaczęli ukierunkowywać równowagę na inny cel: „zachowanie sterowności systemu, zapobieżenie anarchizacji i implozji”, by poprzez „odgórną rewolucję” wejść w bliżej nieokreślony etap czasowy postkomunizmu⁷.

Analiza autorki *Ontologii socjalizmu* pozwala wysunąć wniosek, że główny akcent w ujmowaniu problemów społecznych epoki realnego socjalizmu lat 80. można postawić na aspekcie aksjologicznym: PRL wytwarzał swoiste standardy społeczne, które z jednej strony nie były podzielane przez ogół społeczeństwa, a z drugiej – mimo wewnętrznego i instytucjonalnego sprzeciwu – jednak częściowo i fragmentarycznie przyjmowane. Tak skomplikowane ujmowanie problemów społecznych tego czasu zachęca poznawczo do badań w tej dziedzinie. Dlatego podjęto się próby uchwycenia wybranych problemów społecznych – bo dotyczących rodzin – w ujęciu ówczesnego autorytetu moralno-religijnego, duszpasterza „Solidarności” i męczennika Kościoła rzymskokatolickiego, ks. Jerzego Popiełuszki. Zakres problemów zawężono do naruszania norm i wartości mających charakter antropologiczny, a zakorzenionych w opartej o chrześcijaństwo kulturze polskiej⁸. Poprzez analizę jego przemówień⁹ oraz syntezę zogniskowaną na diagnozie sytuacji społecznej rodzin, jej oceny i proponowanych rozwiązań, podjęto próby odpowiedzi na następujące pytania badawcze: z jakimi problemami pozaekonomicznymi zmagają się rodziny w latach 80. XX wieku – wedle duszpasterza „Solidarności”? Wedle jakich zasad i norm były oceniane przez późniejszego męczennika? Czy ich postrzeganie było naznaczone bardzo dużą ogólnością charakterystyczną dla zdecydowanej większości duchownych, czy też wskazywał konkretne problemy i konkretne sposoby ich rozwiązywania? Czy można dokonać naukowego uogólnienia sposobów rozwiązywania lub minimalizacji negatywnych skutków problemów społecznych realnego socjalizmu wskazywanych przez Jerzego Popiełuszkę?

⁶ J. Staniszkis, *Samoograniczająca się rewolucja*, dz. cyt., s. 49–50.

⁷ Por. J. Staniszkis, *Postkomunizm. Próba opisu*, Gdańsk 2001, s. 7–11.

⁸ Por. D. Tułowicki, *Bez Boga, Kościoła i zasad? Studium socjologiczne nad religijnością młodzieży*, Kraków 2012, s. 14–17; P. Michel, *Polityka i religia. Wielka przemiana*, przeł. B. Czarnowska, Kraków 2000, s. 43–74.

⁹ Przede wszystkim 24 kazań z mszy w intencji ojczyzny oraz innych przemówień wygłaszanych w innych miejscach i okazjach.

Problemy społeczne dotyczące rodziny w latach 80. XX wieku

Społeczeństwo polskie w okresie PRL-u uwikłane w liczne pęknięcia i manipulacje, doświadczające przede wszystkim problemów związanych z nieciągłością kulturową i instytucjonalną, narażone było na szereg zjawisk destabilizujących system społeczny¹⁰. Ówczesne życie społeczne jawi się jako mieszanina stanów uporządkowanych i chaotycznych, kształtowanych z jednej strony niemożliwą do ogarnięcia liczbą zachowań konstruktywnie rywalizujących czy nastawionych konkurencyjnie, kooperujących i poddających się reżimowi organizacyjnemu, na przykład ideologicznemu czy politycznemu, a więc tak czy inaczej zaplanowanych, zorganizowanych i zrjonalizowanych¹¹. Ale z drugiej strony:

antynomicznymi wobec tych pierwszych działaniami podmiotowymi, wykreowanymi sytuacyjnie, wyzwolonymi emocjami, nastawionymi bardziej na destrukcję niż konstrukcję, z gruntu irracjonalnymi bądź naznaczonymi złą wolą. Na to wszystko nakładają się konkurencyjne dążenia, interesy i wartości rozmaitych struktur, zwłaszcza politycznych i ekonomicznych, których aktywność czy zaangażowanie w praktykę społeczną może zmierzać, zgodnie z ujawnianymi, lecz i społecznie skrywanymi celami, do porządkowania sceny publicznej, ale także do jej destrukcji, przyczyniając się do kreacji stanów rzeczy, które określa się mianem problemów społecznych, społecznych patologii, czy społecznego chaosu¹².

Pojęcie problemu społecznego związane jest z łacińskim *questo* – oznaczającym zagadnienie wymagające dyskusji, które nie posiada łatwego, niedyskutowalnego rozwiązania¹³. W literaturze obecny jest pogląd, iż są to zjawiska pojmowane jako odchylenia od obowiązujących zasad, zboczenia względem obowiązującego porządku społecznego, a ich przyczyny upatrywane są w braku

¹⁰ M. Marody, *Mechanizmy przekształcające ład społeczny*, [w:] *Meandry instytucjonalizacji. Dostosowanie Polski do Unii Europejskiej*, red. M. Marody, J. Wilkin, Kraków 2002, s. 164–165.

¹¹ J. Modrzewski, *Studia i szkice socjopedagogiczne. Aktualia*, Poznań–Kalisz 2011, s. 318.

¹² A. Matysiak-Błaszczyk, K. Słupska, *Wybrane problemy społeczne środowisk wiejskich (ze szczególnym uwzględnieniem edukacji młodego pokolenia wsi)*, „Studia Edukacyjne” 25 (2013), s. 172.

¹³ D. Tułowiecki, *Aktywność seniorów jako sposób na przelamywanie wykluczenia społecznego w opisie prasy regionalnej*, „Studia nad Rodziną” 2013, nr 33, s. 382.

spójności, napięciach występujących w różnych strukturach społecznych czy skłonnościach ludzi do postępowania anomijnego¹⁴.

Problemy społeczne powstają w społeczeństwie w związku z pojawieniem się zjawisk, które wywołuje rezonans społeczny w postaci niepokojów danego społeczeństwa. Nie dają się one pogodzić z powszechnie uznanymi normami, wartościami, standardami i zasadami współżycia w danym środowisku¹⁵. Krzysztof Frysztacki jako warunek determinujący zaistnienie problemu społecznego definiuje społeczny stan świadomości. Pojawiające się i narastające poczucie niepokoju, zagrożenia, sprzeciwu to – według krakowskiego badacza – mechanizm identyfikowania problemów oraz nadawania im społecznego charakteru¹⁶. Ten wybitny autor w swym podręczniku do socjologii problemów społecznych przywołuje kilka socjologicznych ujęć problemów społecznych, wyodrębniając cztery elementy je definiujące: odstępstwo lub złamanie pewnych społecznych standardów, czyli schematów aksjologicznych ważnych dla funkcjonowania struktur społecznych; naruszenie norm jako groźne dla społeczeństwa – systemu wartości i ogólnego ładu społecznego, ich istnienie musi być podtrzymane dla porządku działań i wydarzeń oraz sensu życia; rezonans społeczny wywołany wśród znacznej liczby ludzi, wpływowej grupy społecznej lub charyzmatycznej jednostki; możliwość rozwiązywania problemów społecznych oraz przeciwdziałania im na drodze działań zbiorowych¹⁷.

Teoretyczne podejście do problemów społecznych na gruncie nauk społecznych daje dodatkową, wynikającą z przyjętych założeń, nomenklaturę. Wśród określeń zagadnienia używane są – zależnie od podejścia teoretycznego i nachylenia ideologicznego – terminy: patologia, anomia, dewiacja i dezorganizacja społeczna. Każde z pojęć teoretycznych wnosi swoistą perspektywę, wraz z jej zaletami i ograniczeniami¹⁸. Każde jest też uwikłane w specyfikę naukowych czy ideologicznych poszukiwań, w kontekst conceptualnych obramowań oraz skorelowana z socjologicznym punktem widzenia badacza¹⁹.

¹⁴ J. Sztumski, *Problem społeczny jako przedmiot badań socjologii*, „Studia Socjologiczne” 3 (1977); I. Pospiszył, *Patologie społeczne*, Warszawa 2010, s. 11–18.

¹⁵ J. Sztumski, *Problem społeczny*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 4, Warszawa 2005, s. 907.

¹⁶ K. Frysztacki, *Problemy społeczne*, [w:] *Encyklopedia socjologii*, t. 3, Warszawa 2000, s. 205.

¹⁷ K. Frysztacki, *Socjologia problemów społecznych*, Warszawa 2009, s. 17–22 (Wykłady z socjologii, 7).

¹⁸ G. Makowski, *Korupcja jako problem społeczny*, Warszawa 2008, s. 21–33 (Obyczaje. Prawo i polityka. Życie codzienne).

¹⁹ K. Frysztacki, *Socjologia problemów...*, dz. cyt., s. 28–32.

Badacze stwierdzają niejednokrotnie, że dopasowanie kategorii pojęciowych używanych w teoriach oraz badaniach problemów społecznych jest sprawą trudną²⁰. Aby jednak zachować ideologiczną wolność oraz łączyć podejście teoretyczne z praktycznym, Frysztacki proponuje definicję problemów społecznych w ujęciu Rolanda Maris'a. Jest to definicja, która została przyjęta także dla potrzeb niniejszego opracowania: „Problemy społeczne mogą być zdefiniowane jako ogólne wzory zachowania ludzkiego lub warunków społecznych, które są postrzegane jako zagrożenia dla społeczeństwa przez znaczącą liczbę ludności, przez silne grupy, bądź przez charyzmatyczne jednostki, oraz które mogą być rozwiązane czy też którym można jakoś zaradzić²¹. Definicja ta zawiera ważny dla współczesnego podejścia badawczego aspekt prewencji i (częściowego) rozwiązywania problemów społecznych²²”

Definicja ta odchodzi od obiektywnego sposobu precyzowania problemów społecznych na rzecz subiektywistycznego i procesowego. Nurt obiektywistyczny reprezentują zwłaszcza funkcjoniści, którzy traktują problemy społeczne jako zjawiska wytrącające społeczeństwo ze stanu równowagi i utrudniające realizację społecznie istotnych celów²³. Podejście subiektywistyczne natomiast zapoczątkował Herbert Blumer.

Dla niego podstawowe elementy składowe problemu społecznego to: proces uzgadniania, że pewne sytuacje społeczne określane są jako problem, oraz czas, w którym zachodzi to zbiorowe uznanie stanu rzeczy za kwestie społeczną. Blumer próbował opisać ten proces w pięciu fazach. Pierwsza z nich to wyłanianie się problemu społecznego. W historii można znaleźć wiele ilustracji, które pokazują, że szkodliwe warunki społeczne nie zawsze były uznawane za problemy przez współczesnych, że warunki te były w odmienny sposób postrzegane i definiowane przez członków danego społeczeństwa i społeczeństw sąsiednich itp. Ideologie, działania zmierzające do rozpoznania problemu, grupy interesu, środki masowego przekazu to obszary, w których socjologowie winni prowadzić badania. Zdaniem Blumera, ten obszar był ignorowany i nierozpoznany. Jeśli jakiś

²⁰ L. Miś, *Pytanie o cud. Problemy społeczne i praca socjalna*, Kraków 2012, s. 70 (Zeszyty Pracy Socjalnej. Uniwersytet Jagielloński, 17).

²¹ K. Frysztacki, *Socjologia problemów...*, dz. cyt., s. 20.

²² M. A. Nissen, *Social workers and the sociological sense of social problems. Balancing objectivism, subjectivism, and social construction*, „Qualitative Sociology Review” 2015, no. 2, s. 216–231.

²³ I. Kaźmierczak-Kałużna, *Ubóstwo jako problem społeczny. Kwestie terminologiczne i ustalenia empiryczne*, „Kultura i Społeczeństwo” 1 (2012), s. 147–148.

elementy społecznego uniwersum zostają rozpoznane jako problem, to powstaje kwestia ich usankcjonowania, czyli uznania za rzeczywiste z punktu widzenia znaczących podmiotów działających na scenie publicznej. Problem społeczny musi uzyskać wiarygodność w oczach takich podmiotów, jak: media, Kościół (kościół), szkoły, organizacje obywatelskie i instytucje prawne. W opinii Blumera wśród różnych warunków społecznego współżycia uznawanych za niekorzystne (niewłaściwe), niewiele uzyskuje prawomocność w ocenach publiczności. Kolejne stadium to mobilizacja do działania. Dana kwestia staje się przedmiotem debat, dyskusji, kontrowersji, pobudzenia emocji, emocjonalnych wypowiedzi w trakcie spotkań, przesłuchań, opracowań, prawnych. W procesie mobilizacji do działania problem często zostaje zmieniony, złagodzony, przekształcony. Przedostatni etap to tworzenie oficjalnego planu działania. Wykluwa się on w trakcie posiedzeń ciał przedstawicielskich, zarządów, komisji, ekspertów, zarządów. Plan ten jest zazwyczaj wynikiem targów i negocjacji. W tej fazie dochodzi do kompromisów, ustępstw, reakcji na żądania władz itp. Z tego powodu oficjalna definicja problemu społecznego może daleko odbiegać od definicji pierwotnych. [...] Na końcu całego procesu znajduje się praktyczne działanie, czyli wprowadzenie ustalonego planu w życie. Na tym etapie również dochodzi do zmian i przekształceń: administracja i zaangażowany personel jest skłonny do zastąpienia oficjalnego planu swoim własnym²⁴.

W analizach w celu ukazania ogólnej sytuacji życia rodzin w PRL posłużono się spojrzeniem obiektywistycznym opartym o analizy społeczno-historyczne, zaś w analizach wypowiedzi Jerzego Popiełuszki – subiektywistycznym podejściem do problemów społecznych.

W latach 80. XX wieku Jerzy Popiełuszko – duchowny katolicki, kapelan ludzi pracy i współtworzący środowiska „Solidarności”, stał się jednym z owych „charzmatycznych osobowości” wskazujących trudności społeczne. Był on głosem instytucji Kościoła, który demaskował patologie, nazywał je, przyczyniał się do legitymizacji problemów społecznych oraz mobilizował i wskazywał kierunki działania²⁵. Ówczesna władza uznała głos Kościoła, w tym – nagrywane kazania księdza z Żoliborza²⁶ – za na tyle niebezpieczny i mogący wywołać rezonans społeczny, że systematycznie podejmowała wysiłki tzw. „walki z Kościołem”,

²⁴ L. Miś, *Problemy społeczne. Teoria, metodologia, badania*, Kraków 2007, s. 31–32.

²⁵ T. Kaczmarek, *Sługa Boży ks. Jerzy Popiełuszko*, [w:] P. Litka, *Ksiądz Jerzy Popiełuszko. Dni, które wstrząsnęły Polską*, Kraków 2009, s. 189–194.

²⁶ E. K. Czaczkowska, T. Wiśnicki, *Ksiądz Jerzy Popiełuszko*, Warszawa 2008, s. 204.

a Jerzego Popiełuszkę – po nieudanych zastraszeniach – fizycznie wyeliminowała²⁷. Po znalezieniu ciała duszpasterza „Solidarności” – jak wskazuje wielu badaczy – nie usiłowano rozwikłać najważniejszych kwestii morderstwa, do tego stopnia, że „pewnie nigdy nie dowiemy się, kto kierował zbrodnią”²⁸.

Badane i ocenianie z perspektywy historycznej czasu realnego socjalizmu pozwalają historykom wskazać ówczesne patologie społeczne, szczególnie dotkliwe dla życia rodzinnego. Paweł Perkowski w oparciu o literaturę historyczną wyodrębnił trzy grupy problemów społecznych początku lat 80. w PRL. Według niego przyczyną tych patologii był sam system społeczno-polityczny. Główne kategorie problemów to:

problemy związane z kryzysem w funkcjonowaniu państwa i instytucji państwowych (m.in. deficyt towarów pierwszej potrzeby, zakazany handel, trudności mieszkaniowe, kryzys służby zdrowia, kryzys oświaty i szkolnictwa, korupcja); naruszanie godności społeczeństwa (m.in. brak dialogu władzy ze społeczeństwem, brak legalnej opozycji, represje aparatu bezpieczeństwa, odbieranie wolności słowa i prawa do informacji o życiu społecznym, łamanie wolności sumienia, utrudnianie wyznawania wiary, odmawianie prawa do zrzeszania i inicjatywy gospodarczej, ograniczenie swobód obywatelskich w czasie stanu wojennego); negatywne zmiany w samym społeczeństwie (m.in. atomizacja i rozbitcie więzi społecznych, wycofanie obywateli w sferę prywatną, obniżenie moralności społeczeństwa, zniechęcenie, alkoholizm, postawy roszczeniowe, nieufność i lęk, teatralizacja życia społecznego, chuligaństwo)²⁹.

W kategoriach tych można wyodrębnić problemy, które w tym czasie szczególnie dotyczyły małżeństwa i rodziny. W pierwszej z grupie są to: brak towarów pierwszej potrzeby, ograniczenia w handlu, trudności mieszkaniowe, kryzys służby zdrowia, kryzys oświaty i szkolnictwa, bieda i ubóstwo.

Podstawowym przejawem ekonomicznego kryzysu funkcjonowania państwa były trudności gospodarcze, mające charakter permanentnych kryzysów. Trudności gospodarcze wynikające ze złej polityki rządu przejawiały się w niskich dochodach rodzin i niemożności zaspokojenia popytu na podstawowe towary.

²⁷ R. Dzwonkowski, *Walka z Kościołem katolickim w PRL (1945–1989)*, [w:] *Ks. Jerzy Popiełuszko – męczennik 19 października 1984*, red. J. Aptacy, Olecko–Warszawa 2006, s. 46 (Episteme, 60).

²⁸ K. Kąkolewski, *Popiełuszko. Będziesz ukrzyżowany*, Poznań 2010, s. 11.

²⁹ P. Perkowski, *Nauczanie społeczne księdza Jerzego Popiełuszki w kontekście problemów epoki realnego socjalizmu*, Warszawa 2016, s. 44–45 [maszynopis].

Ponieważ poziom dochodów ogólnie był bardzo niski w całym społeczeństwie, a aparat partyjny nie upubliczniał informacji na temat biedy i ubóstwa, trudno mówić o jakichś szczególnych przestrzeniach upośledzenia ekonomicznego. Niskie dochody i skromne standardy życia naznaczały zdecydowaną większość społeczeństwa, choć powszechność tego oznaczenia sprawia, że – mimo iż w PRL prowadzono od 1981 roku badania życia na poziomie minimum socjalnego³⁰ – nie wszyscy socjologowie wskazują biedę jako problem społeczny krajów bloku wschodniego³¹. Faktem jest niemniej niski poziom życia w PRL: ograniczenie w możliwości nabywania towarów, niska siła nabywcza pieniądza mimo wzrostu płac minimalnych i realnych, spekulacje, korupcja podczas zakupów deficytowych towarów, kolejki do sklepów, tworzenie się komitetów kolejkowych oraz uznaniowość w prawie do pierwszeństwa przy zakupach ze strony sprzedawców³². Na tle trudności zaopatrzeniowych dochodziło do konfliktów społecznych³³. Potrzeb rynkowych nie zaspokajała także produkcja mieszkań. Od 1978 roku obniżała się efektywność sektora budowlanego. Liczba osób oczekujących na mieszkanie przewyższała 2 miliony³⁴.

Pod koniec lat 70. obserwowano pogorszenie ogólnego stanu zdrowia w społeczeństwie polskim. Wzrastała liczba wypadków w pracy³⁵, wskaźniki uzależnień od alkoholu i narkotyków, a stan ówczesnej opieki medycznej był na poziomie głębokiego kryzysu. Co prawda w tym czasie obserwowano wzrost liczebności lekarzy³⁶, ale odczuwalne było obniżenie ich przeciętnych kwalifikacji i osłabienie etyki zawodowej. Dodatkowo kryzys ekonomiczny sprawiał, że lekarze należeli do najslabiej opłacanych zawodów, budynki szpitalne (szczególnie szpitale psychiatryczne) popadały w zaniedbanie, zaś deficyt budżetowy i złe zarządzanie doprowadziły do biurokracji w służbie zdrowia

³⁰ J. Łopato, *Ubóstwo w Polsce – skala, dynamika, struktura*, [w:] *Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Perspektywa poznawcza*, red. R. Szerfenberg, C. Żóładowski, M. Theiss, Warszawa 2010, s. 60.

³¹ Por. K. Frysztański, *Socjologia problemów...*, dz. cyt., s. 91–92.

³² W. Roszkowski, *Historia Polski 1914–2001*, Warszawa 2003, s. 335–341; J. Kuczewski, J. Kuczevska, *Conflict and „Solidarność” 1980/1981*, Warsaw 2010, s. 41.

³³ P. Sakowicz, *Trudna droga do wolności*, [w:] *Ks. Jerzy Popiełuszko – męczennik...*, dz. cyt., s. 54.

³⁴ W. Roszkowski, *Historia Polski...*, dz. cyt., s. 340–347.

³⁵ 12–13 ofiar na 100 tys. zatrudnionych.

³⁶ Z 49 tys. w 1970 roku do 68 tys. w 1980 roku.

oraz wywołały ogólny chaos, brak lekarstw, sprzętu medycznego, obniżenie jakości wyposażenia szpitali i ośrodków zdrowia³⁷.

Pod koniec lat 70. zaobserwowano także obniżenie poziomu szkolnictwa, co było wywołane przez trudności lokalowe, bardzo niskie zarobki nauczycieli i coraz słabsze ich przygotowanie merytoryczne. Zwiększała się liczba szkół zawodowych, które wyposażały uczniów w niezwykle skromny kapitał kultury ogólnej. Obniżył się również poziom nauczania w szkołach wyższych, co było związane z ich upartyjnieniem, z obniżeniem kryteriów przyznawania stopni naukowych oraz egzekwowaniem posłuszeństwa politycznego wobec nauczycieli akademickich³⁸.

Kryzysowi funkcjonowania państwa towarzyszyły patologie związane z łamaniem standardów aksjologicznych na poziomie antropologicznym. To pole problemów społecznych będzie w centrum niniejszych analiz. Standardem ze strony systemu władzy stało się odbieranie godności jednostkom i społeczeństwu. Rządząca partia nie prowadziła dialogu z obywatelami, ogół społeczeństwa odczuwał brak wpływu na decyzje rządzących³⁹, a próby artykulacji potrzeb i problemów poprzez jakiegokolwiek protesty były gaszone w sposób siłowy⁴⁰. Władza, odmawiając uznania niezależnych od siebie sfer życia społecznego, a co najwyżej tworząc odgórnie ich pozory i symulacje, kierowała życiem społecznym bez jakiegokolwiek kontroli⁴¹. Aparat bezpieczeństwa i sądownictwo nie służyły do ochrony obywateli, ale do obrony interesów władzy⁴².

Innym przejawem naruszania godności społeczeństwa było odbieranie przez władzę prawa do wolości, w tym wolności słowa i prawa do informacji. Dokonywało się to na drodze ścisłej kontroli informacji, propagandy, kłamstwa i cenzury⁴³. Godność ludzka naruszana była także przez łamanie wolności sumienia, utrudnianie wyznawania wiary, odbieranie wolności słowa w dziedzinie komunikacji wiary w rodzinie i mediach oraz łamanie zasady praw człowieka do wychowywania dzieci zgodnie z przekonaniem rodziców⁴⁴.

³⁷ W. Roszkowski, *Historia Polski...*, dz. cyt., s. 356–357.

³⁸ Tamże, s. 356–357.

³⁹ J. Kuczewski, J. Kuczevska, *Conflict and „Solidarność” 1980/1981*, Warsaw 2010, s. 43.

⁴⁰ W. Roszkowski, *Historia Polski...*, dz. cyt., s. 376.

⁴¹ J. Staniszkis, *Ontologia socjalizmu...*, dz. cyt., s. 14.

⁴² W. Roszkowski, *Historia Polski...*, dz. cyt., s. 334–336.

⁴³ P. Sakowicz, *Trudna droga do wolności*, [w:] *Ks. Jerzy Popiełuszko – męczennik...*, dz. cyt.,

s. 57.

⁴⁴ W. Roszkowski, *Historia Polski...*, dz. cyt., s. 349–355.

Szczególnym momentem odebrania godności społeczeństwu było wprowadzenie 13 grudnia 1981 roku stanu wojennego. Decyzja gen. Wojciecha Jaruzelskiego obejmowała dodatkowe ograniczenie swobód obywatelskich: internowano wielu ojców rodzin i mężów – działaczy „Solidarności”, zablokowano połączenia telefoniczne, ograniczono swobodę poruszania się po kraju i wprowadzono godzinę milicyjną. Przepisy stanu wojennego zakazywały wszelkich manifestacji oraz wprowadzały militaryzację zakładów pracy. Tylko w pierwszych dniach stanu wojennego internowano około 6,6 tys. osób. Na mocy zarządzeń stanu wojennego zawieszono działalność organizacji społecznych. Dnia 8 października 1982 roku Sejm uchwalił ustawę o związkach zawodowych, co w praktyce oznaczało delegalizację NSZZ „Solidarność”. Opór społeczeństwa był tłumiony siłą, przy pomocy sił wojskowych i milicji obywatelskiej, nie unikając ofiar⁴⁵.

Obok problemów w funkcjonowaniu systemu reżimu oraz odbierania przez państwo godności społeczeństwu polskiemu, coraz bardziej odczuwalne stawały się zmiany społeczne. Mimo intensywnej propagandy bogacenia się narodu, Polacy doświadczali silnego ubożenia gospodarstw domowych, atomizacji i rozbicia więzi społecznych⁴⁶. Wojciech Roszkowski pisze o kryzysie moralności społeczeństwa: „korupcja, złodziejstwo mienia publicznego, którego przykład szedł z najwyższych piętér władzy, lekceważenie obowiązków zawodowych, marnotrawstwo czasu na załatwianie najprostszych spraw życiowych, rosnące zniechęcenie i pijaństwo – wszystko to stwarzało atmosferę kraju powoli grzęznącego w kryzysie. Choć duża część społeczeństwa tkwiła w letargu, w niektórych kręgach intelektualistów, studentów i bardziej świątłych robotników nasilał się ruch protestu”⁴⁷. Aniela Dylus wymienia następujące problemy społeczne tamtej epoki: korupcja, zakazany handel, klikowość, chuligaństwo i przestępczość. Wskazała także na tzw. „postawę pazerną, mającą na celu możliwie szybkie i łatwe zaspokajanie potrzeb stabilności i dobrobytu. Było to możliwe dzięki wypracowaniu sieci nieformalnych powiązań i zależności. Rodziło to kolejne formy niesprawiedliwości społecznej, ponieważ nie wszyscy cechowali się tak pojętą przedsiębiorczością i sprytem”⁴⁸.

System instytucjonalny z trudnością zaspokajał egzystencjalne potrzeby obywateli, takie jak potrzeba uznania, szacunku, znaczenia, bezpieczeństwa,

⁴⁵ Tamże, s. 377–384.

⁴⁶ P. Sakowicz, *Trudna droga...*, dz. cyt., s. 54.

⁴⁷ W. Roszkowski, *Historia Polski...*, dz. cyt., s. 327–328.

⁴⁸ A. Dylus, *Etos gospodarczy w Polsce*, „Przegląd Powszechny” 6 (1993), s. 407–408.

poczucia sensu życia, sprawiedliwości i prawdy. W społeczeństwie narastała frustracja⁴⁹. Niemożność odpowiedzialnej aktywności obywateli w sferze społecznej przyczyniała się do wycofania się w sferę prywatną. Często były postawy konformizmu i bezrefleksyjności⁵⁰. W społeczeństwie widoczne były także tendencje do ucieczki w alkohol od problemów życia codziennego. Szacowano, że w Polsce w 1980 roku było około 1 miliona osób uzależnionych od alkoholu. Władze prowadziły pozorną walkę z alkoholizmem, ponieważ jego nadmierne spożywanie neutralizowało beznadziejność codzienności⁵¹, niezaspokojone postawy roszczeniowe⁵², promowane kłamstwo⁵³, służalczość i oportunizm⁵⁴ – czyli tożsamość *homo sovieticus*, który nie potrafi być wolny⁵⁵.

Naruszenie ładu aksjologicznego

Całość wypowiedzi Jerzego Popiełuszki na tematy społeczne, w tym problemy społeczne epoki realnego socjalizmu lat 80., nie stanowi spójnej, dopracowanej, rozwiniętej myśli. Nie stawiał on sobie za cel stworzenia holistycznej diagnozy i zbudowania szerokiej palety wskazań dla społeczeństwa i rządzących. Przeciwnie, miał on świadomość fragmentaryczności swych narracji, mówiąc 24 czerwca 1984 roku: „Zdaję sobie sprawę, że są to tylko niektóre problemy [...] w życiu społecznym. Każdy z was, tu obecnych, mógłby na ten temat mówić długo i wiele”⁵⁶.

Jego nauczanie nie spełnia także definicji myśli społecznej Kościoła⁵⁷. Trudno więc mówić w przypadku dorobku ks. Jerzego Popiełuszki o oryginalnej, własnej, rozwiniętej i całościowej myśli społecznej. Jego działalność kaznodziejską oraz notatki należy określić jako formę nauczania społecznego⁵⁸ za-

⁴⁹ P. Perkowski, *Nauczanie społeczne...*, dz. cyt., s. 43–44.

⁵⁰ P. Sakowicz, *Trudna droga...*, dz. cyt., s. 52–53.

⁵¹ W. Roszkowski, *Historia Polski...*, dz. cyt., s. 356.

⁵² P. Nitecki, *Kościół na progu postkomunizmu*, „Ethos” 2/3 (1992), s. 65.

⁵³ W. Roszkowski, *Historia Polski...*, dz. cyt., s. 359.

⁵⁴ L. Tyrmand, *Cywilizacja komunizmu*, Kraków 2013, s. 138–139.

⁵⁵ P. Nitecki, *Kościół na progu...*, dz. cyt., s. 63.

⁵⁶ J. Popiełuszko, *Kazanie z 24 czerwca 1984*, dz. cyt., s. 159.

⁵⁷ Por. D. Tułowiecki, *Społeczna myśl katolicka*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 18, red. E. Giglewicz, Lublin 2013, k. 700.

⁵⁸ P. Nitecki, *Zło dobrem zwyciężał. Religijno-moralny sens nauczania społecznego Księdza Jerzego Popiełuszki*, Warszawa 1986, s. 26–27.

kładającego wybiórczość tematów i niekompleksowość ocen⁵⁹. Sam twórca był jednak wyrazicielem ówczesnego nauczania społecznego Kościoła, który mimo marginalizacji i wysiłku ateizacji życia społecznego pozostawał ważnym aktorem rzeczywistości publicznej i mocnym głosem w sprawach problemów społecznych⁶⁰. „Nauczał razem z Kościołem, a jednocześnie w jego imieniu służył ludziom, wkładając wiele wysiłku w to, by jego głos był słuchany, a głoszone nauki wcielane w życie”⁶¹.

To, co nadawało wyrazistość jego diagnozom i ocenom jakości życia społecznego – według Piotra Niteckiego – to odwaga prawdy. Teologowie historii identyfikują tę prawdę z Bogiem i nadają jego wypowiedziom fundament teologiczny: „Najważniejszym elementem przesłania księdza Jerzego wydaje się jego determinacja w głoszeniu Prawdy w czasach totalnego zakłamania. On nie bał się mówić Prawdy, chociaż był świadomy konsekwencji. Dla ówczesnego systemu totalitarnego Prawda była groźna, bo w świetle Prawdy wyraźniej widać fałsz. Ksiądz Jerzy jako prorok wolności, też musiał być groźny dla systemu opartego na kłamstwie i dlatego zginął”⁶². Transcendentny fundament jego autorytetu oraz charyzmatyczne usytuowanie w strukturach „Solidarności” dawały mu pozycję szczególnej jednostki, mogącej formułować słyszalne diagnozy poparte autorytetem instytucji zaufania publicznego.

Diagnoza oraz ocena problematyki społecznej przez Jerzego Popiełuszkę nie miały charakteru nowatorskiej, indywidualnej koncepcji. Oryginalność myślenia zasadzała się raczej na przystosowaniu i interpretacji orędzia ewangelicznego do ówczesnych czasów⁶³. Religijne przesłanie oraz fundamenty diagnozy budował on na tekstach biblijnych, wypowiedziach papieży: Piusa XI, Jana XXIII, Jana Pawła II; wypowiedziach biskupów: kard. Stefana Wyszyńskiego, kard. Józefa Glempa, bpa Kazimierza Majdańskiego; oraz poezji i twórczości religijno-społecznej Zygmunta Krasińskiego, Marii Konopnickiej, Alfreda Dreszera, Aleksandra Widera, Cypriana Kamila Norwida, Adama Mickiewicza, Jerzego Zagórskiego, Teresy Boguszewskiej, Jana Lechonia, Stanisława

⁵⁹ P. Perkowski, *Nauczanie społeczne...*, dz. cyt., s. 22–23.

⁶⁰ C. Smuniewski, *Kościół w myśli błogosławionego ks. Jerzego Popiełuszki*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 23 (2010), s. 215–218.

⁶¹ P. Nitecki, *Znak zwycięstwa. Ksiądz Jerzy Popiełuszko (1947–1984)*, Warszawa 2002, s. 62.

⁶² P. Nitecki, *Prorok wolności*, <http://www.opoka.org.pl/biblioteka/T/TH/THO/popieluszko.html> (27.07.2016).

⁶³ K. Brzechczyn, *Ksiądz Jerzy Popiełuszko i pastor Martin Luther King. Porównanie filozofii zaangażowania społecznego*, „Myśl Protestancka” 2 (1998), s. 35–36.

Witkiewicza i Romualda Traugutta⁶⁴. Umiejętność selekcji i dobór źródeł sprawiają, że naukowcy zajmujący się myślą społeczną Kościoła stwierdzają, iż Popiełuszko nie głosił swoich prywatnych poglądów, lecz naukę katolicką, wyrosłą z Ewangelii⁶⁵.

Z kolei otwartość na rzeczywistość społeczną oraz poznanie problemów otaczających go ludzi sprawiały, że kazania powstawały w wyniku bezpośrednich kontaktów z ludźmi, którzy potrzebowali oceny aktualnych problemów społecznych. Dlatego jego przemówienia były odpowiedzią na problemy społeczne dotyczące słuchaczy, nie wybiegały jednak poza ogólne zasady nauki społecznej Kościoła⁶⁶. W jednym z wywiadów Jerzy Popiełuszko powiedział: „W kazaniach mówię o tym, o czym ludzie myślą i co mówią mi – często bardzo osobiście, bo często nie mają odwagi czy możliwości, by wypowiedzieć się głośno”⁶⁷. Zależało mu poza tym, aby głoszone kazania były zrozumiałe nie tylko dla ludzi wykształconych, ale przede wszystkim dla prostych robotników. Stąd ich prosty język, klarowne porównania i zabiegi retoryczne⁶⁸.

Godność osoby ludzkiej

Główną normą łamaną w czasach realnego socjalizmu, której naruszenie uznawał Popiełuszko za destrukcyjne dla społeczeństwa, była personalistyczna wizja człowieka i wynikających z niej praw człowieka. Redukcjonizm antropologiczny uważał on – za Janem Pawłem II – za główny problem społeczny oraz źródło innych patologii. Popiełuszko nie formułował w swych wypowiedziach całościowego wykładu na temat godności osoby ludzkiej oraz praw człowieka, wskazywał jednak na jego zagrożenia oraz punktował główne, aktualne poszanowanie tych praw.

Podstawowym przejawem redukcjonizmu antropologicznego było zorganizowane wyeliminowanie ze sposobu postrzegania człowieka oraz jego życia przestrzeni religijnej i transcendencji. Popiełuszko przyjmował diagnozę Jana Pawła II, że błędna, ateistyczna antropologia realizowana w sposób

⁶⁴ P. Perkowski, *Nauczanie społeczne...*, dz. cyt., s. 28–30.

⁶⁵ P. Nitecki, *Znak zwycięstwa...*, dz. cyt., s. 81.

⁶⁶ P. Nitecki, *Zło dobrem...*, dz. cyt., s. 5.

⁶⁷ J. Sochoń, *Jestem gotowy na wszystko. Wywiad z księdzem Jerzym Popiełuszką*, [w:] *Zapiski. Listy i wywiady ks. Jerzy Popiełuszko 1967–1984*, oprac. G. Bartoszewski, Warszawa 2009, s. 110.

⁶⁸ M. Kindziuk, *Świadek prawdy. Życie i śmierć księdza Jerzego Popiełuszki*, Częstochowa 2010, s. 164–171.

polityczno-kulturowy fałszuje autentyczne człowieczeństwo⁶⁹. System partyjno-rządowy narzucał wszystkim obywatelom pogląd ateistyczny. Jerzy Popiełuszko powiedział o tym mechanizmie w czasie kazania z 26 września 1982 roku: „Planowana ateizacja, walka z Bogiem i tym co Boże, jest jednocześnie walką z wielkością i godnością człowieka”⁷⁰. Sam jednak nie wchodził w dialektykę walki z narzucającymi ideologię, lecz mówił o chrześcijańskim współczuciu dla tych, „którzy bezkrytycznie służą ideologii, która w swoich założeniach ma na celu walkę z Bogiem, a w praktyce i z godnością człowieka, który jest koronnym stworzeniem Boga i Jego dzieckiem”⁷¹.

Problem depersonalizacji człowieka żoliborski kaznodzieja oceniał w świetle zasad katolickiej nauki społecznej. Drogą do przeciwdziałania temu problemowi miało być przypomnienie przez Kościół właściwych ram antropologicznych – ukazywanie pełnej i szerokiej tożsamości człowieka i jego godności⁷². Godność człowieka – jako duchowny katolicki – interpretował wedle zasad antropologii chrześcijańskiej. W jego nauczaniu człowiek jest stworzony na obraz i podobieństwo Boże, dlatego po Bogu jest największą wartością⁷³. Z tego faktu wynika niezbywalna, nieutralna i osobowa godność człowieka. Każda osoba ludzka, bez względu na osobiste przymioty demograficzne i społeczne, jest „koroną Bożego stworzenia” i nie może być podporządkowana innemu celowi, jak tylko życiu wiecznemu w Bogu⁷⁴. „W każdym człowieku jest ślad Boga – mówił 29 stycznia 1984 roku. – Zobacz, bracie, czy nie zamazałeś go w sobie zbyt mocno. Bez względu na to, jaki pełnisz zawód, jesteś człowiekiem. Aż człowiekiem. [...] Zachowaj godność, bo jesteś aż człowiekiem”⁷⁵. Ksiądz Jerzy Popiełuszko w swoich kazaniach wskazywał, że obrona godności człowieka powinna przebiegać w dwóch kierunkach. Po pierwsze – zachowanie godności przez samych obywateli, a po drugie – instytucjonalne poszanowanie

⁶⁹ D. Tułowiecki, *Recepcja „Centesimus annus” w nauczaniu społecznym papieży: Benedykta XVI i Franciszka*, [w:] *Polityka społeczna wobec „rzeczy nowych”. 25-lecie encykliki „Centesimus annus” św. Jana Pawła II*, red. J. Mazur, Kraków 2016, s. 372.

⁷⁰ J. Popiełuszko, *Kazanie z 26 września 1982 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, oprac. J. Sochoń, Warszawa 1992, s. 55.

⁷¹ J. Popiełuszko, *Kazanie z 23 września 1984 roku*, [w:] *Siedem nieznanych kazań Księdza Jerzego Popiełuszki. Słowa pisane przed śmiercią*, red. A. Kasica, A. Stec, Kraków 2010, s. 46.

⁷² J. Sochoń, *Solidarność księdza Jerzego Popiełuszki*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 19 (2006), s. 294.

⁷³ J. Popiełuszko, *Kazanie z dnia 24 czerwca 1984*, dz. cyt., s. 156.

⁷⁴ J. Popiełuszko, *Kazanie z dnia 28 sierpnia 1983 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, dz. cyt., s. 101.

⁷⁵ Tamże, s. 137.

godności obywateli przez władze państwowe⁷⁶. Zachowanie godności to przede wszystkim życie według katolickich standardów aksjologicznych⁷⁷.

Ten religijny aspekt personalizmu nie doczekał się pełnego rozwinięcia co do miejsca rodziny w systemie społecznym oraz roli rodziny w budowaniu zintegrowanej osobowości. Popiełuszko wskazał tylko kilka wybranych aspektów personalistycznej wizji człowieka w kontekście życia rodzinnego: mówił o obronie rodziny, jej dziedzictwa, także dziedzictwa religijnego i kulturowego narodu w poprzednich pokoleniach⁷⁸, oraz o personalizującej wierze „działów i ojców”, która może być „wiarą naszą i wiarą dzieci i wnuków naszych”⁷⁹.

Legendarny duszpasterz „Solidarności” szerzej wskazywał na formy i przestrzenie łamania i poniżania godności ludzkiej obywateli u schyłku PRL-u. Jako pierwszy wymienił należy system prawny, który nie tyle chroni człowieka i życie rodzinne, co jest skierowany przeciwko człowiekowi, ustanawiany dla udręczenia człowieka w celu chronienia przywilejów władzy i samego systemu polityczno-partyjnego⁸⁰. W kazaniu z dnia 27 marca 1983 roku ks. Jerzy Popiełuszko wymienił niektóre formy represji zgodne z ówczesnym prawem, a stosowane względem osób zdefiniowanych przez władzę jako zagrożenie: aresztowania, internowanie i niesprawiedliwe procesy działaczy NSZZ „Solidarność”, łamanie praw i upokarzanie osób internowanych przez odsyłanie do zakładów psychiatrycznych osób zdrowych, zmuszanie do podpisywania deklaracji sprzecznych z ich sumieniem, np. o wystąpieniu z NSZZ „Solidarność”⁸¹.

W niesprawiedliwość systemu prawnego wpisywała się także niesprawiedliwość systemu sądowego tamtych czasów. Problem niegodziwego systemu funkcjonowania sądownictwa poruszył ksiądz 25 marca 1984 roku. Odniósł się do procesu zabójców Grzegorza Przemyka, gdy system sprawiedliwości miał problem z ujęciem sprawców morderstwa politycznego, a nie ma problemu ze stosowaniem represji wobec opozycjonistów: „Tak bardzo boli niesprawiedliwość, że w tym kraju tak trudno przez cały rok odnaleźć tych, którzy

⁷⁶ J. Popiełuszko, *Kazanie z 29 stycznia 1984 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, dz. cyt., s. 133–137.

⁷⁷ J. Popiełuszko, *Duchowy testament. Rozważania z Bydgoszczy (19 października 1984 roku)*, [w:] M. Kindziuk, *Świadek prawdy. Życie i śmierć księdza Jerzego Popiełuszki*, Częstochowa 2010, s. 414.

⁷⁸ J. Popiełuszko, *Kazanie z 30 stycznia 1983 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, dz. cyt., s. 67–68.

⁷⁹ J. Popiełuszko, *Kazanie z 28 sierpnia 1983*, dz. cyt., s. 137.

⁸⁰ J. Popiełuszko, *Kazanie z 24 kwietnia 1983 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, dz. cyt., s. 87.

⁸¹ J. Popiełuszko, *Kazanie z 27 marca 1983 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, dz. cyt., s. 80–82.

na służbie bili, a tak łatwo stawiać w stan oskarżenia obrońców, którzy kroczyli drogą prawdy”⁸².

Represje te naruszały życie rodzinne, oddzielały małżonków, rodziców od dzieci, odbierały egzystencjalną i emocjonalną pewność oraz poniżały poszczególne osoby domagające się należnego im szacunku i praw. Ksiądz Jerzy Popiełuszko mówił o internowanych: „Wspomnijmy o obozach internowania rozsianych po niemal całej polskiej ziemi. O łzach matek, ojców, dzieci, żon i mężów. O więzionych bez wyroków już od dwóch lat przywódcach «Solidarności» i Komitetu Obrony Robotników. Wspomnijmy o tych, którzy przez długie miesiące byli, i są jeszcze z dala od rodzin, gdyż nie chcą łamać swoich sumień przez warunkowe ujawnianie się”⁸³.

Przejawami naruszania godności poszczególnych osób zagrażających życiu rodzinnemu było niszczenie dróg rozwoju zawodowego oraz uniemożliwienie zapewnienia sobie przez nich godnego poziomu życia. Były to szantaże, zagrożenie zwolnieniem z pracy w razie przystąpienia do związków zawodowych, niszczenie kariery zawodowej opozycjonistów oraz degradacje pracownicze w zakładach pracy, zależnych od władz komunistycznych⁸⁴. Według Jerzego Popiełuszki przemoc nie tylko narusza godność osoby pokrzywdzonej, ale także dowodzi moralnej nieudolności agresora⁸⁵. Kaznodzieja wymieniał w kazaniach różne formy przemocy, łącznie z morderstwami politycznymi, m.in. Grzegorza Przemyska⁸⁶: „Wspomnijmy więc dzisiaj tylko o niewinnej śmierci braci naszych górników z kopalni Wujek, o śmierci braci z Lubina, Nowej Huty i innych miejscowości, o okrucieństwie zbrodni dokonanej na Grzesiu Przemysku. Wspomnijmy o tylu bitych i poniewieranych w godności ludzkiej siostrach i braciach”⁸⁷.

Przestrzenią godności szczególnie naruszaną w czasach autorytarno-biurokratycznego reżimu była depersonalizacja pracy. Praca w myśli społecznej Kościoła ma wyraźny wymiar społeczny: człowiek pracuje, a w swej pracy korzysta z dorobku innych oraz inni korzystają z dorobku jego. Ważną przestrzenią wymiany w tej kwestii jest rodzina⁸⁸. Naruszanie godności pracowni-

⁸² J. Popiełuszko, *Kazanie z 25 marca 1984 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, dz. cyt., s. 147.

⁸³ J. Popiełuszko, *Kazanie z 27 listopada 1983 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, dz. cyt., s. 125.

⁸⁴ J. Popiełuszko, *Kazanie z 27 marca 1983*, dz. cyt., s. 81–82.

⁸⁵ J. Popiełuszko, *Kazanie z 27 marca 1983 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, dz. cyt., s. 64.

⁸⁶ J. Popiełuszko, *Kazanie z 29 maja 1983 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, dz. cyt., s. 91.

⁸⁷ J. Popiełuszko, *Kazanie z 27 listopada 1983*, dz. cyt., s. 125.

⁸⁸ S. Fel, *Społeczno-etyczny wymiar pracy ludzkiej*, [w:] *Katolicka nauka społeczna. Podstawowe zagadnienia z życia gospodarczego*, red. J. Kupny, S. Fel, Katowice 2003, s. 31–32.

ków następowało przez redukowanie ich do „robotów, którzy mają obowiązek wykonać plany układane przez teoretyków, i to najlepiej, jeżeli czynią to z zamkniętymi ustami”⁸⁹. 30 stycznia 1983 roku przypominał wypowiedź Stefana Wyszyńskiego, który twierdził, że w sferze pracy w realnym socjalizmie próbowano stworzyć model człowieka, zmuszonego do milczenia i do wydajnej pracy, przez co zredukowano jego wartość⁹⁰. Taki stan rzeczy Popiełuszko podsumowywał: „zagubiono charakter osobowy pracy”⁹¹. Stwierdził również, że strajki robotnicze w powojennej Polsce nie były tylko wystąpieniem o lepszy byt materialny, ale przede wszystkim o poszanowanie godności człowieka: „Mieliśmy przykłady kolejnych zrywów narodu, zrywów, w których bardziej niż o chleb powszedni wołano o prawo do wolności, o poszanowanie ludzkiej godności. Bo te prawa szanowane nie były”⁹². W kazaniu z 27 lutego 1983 roku mówił, że uwięzieni w czasie stanu wojennego walczyli o godność robotników i starali się być wierni ideałom, które były wcielane przez NSZZ „Solidarność”: „Czy pamiętamy, że ci bracia nasi, skazani za czyny z dekretu o stanie wojennym, bracia nasi o amnestię, dla których domagali się biskupi również przed paroma tygodniami, bronili godności robotnika? Że chcieli być do końca wierni ideałom i marzeniom, pod którymi w roku 1980 podpisywały się miliony ludzi?”⁹³.

Sposobem na rozwiązanie problemu depersonalizacji pracy miało być ponowne spojrzenie na pracę nie przez normy wydajności czy zysków, lecz przez pryzmat człowieka: „Ludzie ciężko pracujący potrzebują szczególnego zrozumienia ich wysiłku, trudu i przelanego potu. Praca jest nieodzownym towarzyszem człowieka. Ma ona służyć człowiekowi, ma człowieka uszlachetniać. Stąd człowiek nie może być niewolnikiem pracy i w człowieku nie wolno widzieć tylko wartości ekonomicznych”⁹⁴. W tych słowach bronił godności ludzi pracujących, jednocześnie wskazując na wielką wartość, jaką jest praca dla człowieka. Przypominał też, że personalizm pozwala w uporządkowany sposób patrzeć na pracę, dochody oraz standardy wytwórczości. Wedle tych standardów człowiek ze swoją godnością ma pierwszeństwo przed ekonomią, czyli przed wartościami materialnymi⁹⁵.

⁸⁹ J. Popiełuszko, *Kazanie z 24 kwietnia 1983*, dz. cyt., s. 83–84.

⁹⁰ J. Popiełuszko, *Kazanie z 30 stycznia 1983*, dz. cyt., s. 71–72.

⁹¹ J. Popiełuszko, *Kazanie z 24 kwietnia 1983*, dz. cyt., s. 86.

⁹² J. Popiełuszko, *Kazanie z 30 stycznia 1983*, dz. cyt., s. 71.

⁹³ Tamże, s. 76.

⁹⁴ J. Popiełuszko, *Kazanie z 24 kwietnia 1983*, dz. cyt., s. 83.

⁹⁵ Tamże.

Przejawem depersonalizacji była także dyskryminacja pracowników ze względu na ich poglądy, która przejawia się w pozbawianiu pracy czy ograniczeniach awansu zawodowego z powodu przynależności do NSZZ „Solidarność”. W kazaniu z 24 kwietnia 1983 roku powiedział: „Człowiek nie może być pozbawiony pracy czy wyższego stanowiska dlatego tylko, że myśli inaczej, że jest dla kogoś wyrzutem sumienia, że ma inny od narzuconego pion polityczno-moralny, dlatego, że aktywnie działał w «Solidarności»”⁹⁶. Wedle Popiełuszki sam ruch „Solidarność” powstał jako ochrona osobowego charakteru pracy, a jego przywracanie może dokonać się poprzez przywrócenie ruchowi swobody działania⁹⁷. Jego działalność może nie tylko przywrócić godność pracy, ale przyczynić się do tego, by pracownicy mogli za otrzymywane godziny wynagrodzenie utrzymać rodzinę⁹⁸.

Niesprawiedliwość

Integralną wartością personalistycznego ładu społecznego wynikającego z osobowej koncepcji człowieka są wartości wolności i sprawiedliwości. Popiełuszko nie tyle definiował te wartości, ile wskazywał sposób ich łamania lub negowania. Jako niesprawiedliwe wskazał 24 czerwca 1984 roku następujące zjawiska dotyczące – pośrednio lub bezpośrednio – życia rodzinnego: urzędowa ateizacja społeczeństwa finansowana z publicznych pieniędzy; ograniczanie wolności człowieka przez akty prawne; cenzura i ograniczenie dostępu do informacji poprzez działalność Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk; niesprawiedliwość związana ze zwolnieniami z pracy członków NSZZ „Solidarność”; uzależnienie związków zawodowych od partii politycznych; usuwanie rektorów wyższych uczelni i niedemokratyczne wybory nowych; uniemożliwienie wykonywania zawodu prawnikom, „którzy zdali sobie jasno sprawę i starają się uczciwie kierować sumieniem, a nie odgórnymi zaleceniami”; sytuacja osób internowanych⁹⁹. W innych miejscach mówił także o sytuacji dzieci osób internowanych, które zostały szczególnie pokrzywdzone przez niesprawiedliwość wymierzoną przeciw ich rodzicom¹⁰⁰; o niesprawiedliwym traktowaniu pracowników, którzy za swoją pracę nie

⁹⁶ J. Popiełuszko, *Kazanie z 24 kwietnia 1983*, dz. cyt., s. 86.

⁹⁷ J. Popiełuszko, *Kazanie z 29 sierpnia 1982 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, dz. cyt., s. 50.

⁹⁸ J. Popiełuszko, *Kazanie z 24 kwietnia 1983*, dz. cyt., s. 85.

⁹⁹ J. Popiełuszko, *Kazanie z 24 czerwca 1984*, dz. cyt., s. 156–159.

¹⁰⁰ J. Popiełuszko, *Kazanie z 27 czerwca 1982 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, dz. cyt., s. 45.

otrzymują godziwej zapłaty¹⁰¹; o niemożliwości zrzeszania się w organizacje, które odpowiadają światopoglądowi i aspiracjom ich członków; niemożności udziału w demokratycznych wyborach¹⁰². Wskazał także, jakże niesprawiedliwe, naruszanie przez władze partyjno-państwowe prawa rodziców do chrześcijańskiego wychowania dzieci i młodzieży oraz obowiązku indywidualnego poszukiwania prawdy¹⁰³.

Kaznodzieja wskazał także drogi przywracania sprawiedliwości: „Sprawiedliwość nakazuje, aby ciesząc się z powrotu naszych sióstr i braci z więzień na mocy amnestii, upominać się o uwolnienie wszystkich, którzy działali z pobudek politycznych, w tym Bogdana Lisa i ks. Sylwestra Zycha”¹⁰⁴. Postulował większą wolność słowa dla Kościoła, przez ograniczenie kontroli prasy przez Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk: „To sprawiedliwość i prawo do prawdy nakazują nam z tego miejsca już nie po raz pierwszy, upominać się o ograniczenie swawoli cenzury, która złe świadectwo wystawia dla przyszłości o naszych czasach, a dzisiaj pozbawia ludzi możliwości pełniejszego poznania prawdy”¹⁰⁵. Mówił o konieczności stworzenia warunków dla młodzieży, aby mogła zrzeszać się w organizacjach o profilu zgodnym z jej światopoglądem¹⁰⁶, oraz stwierdził, że: „sprawiedliwość domaga się, aby ludzie ludzi pracy mogli zrzeszać się w związki zawodowe im odpowiadające”¹⁰⁷.

Wolność wewnętrzna i zewnętrzna

Popiełuszko przypomniał także wartość wolności w życiu jednostek, rodzin i społeczeństwa. Dokonał rozróżnienia na wolność wewnętrzną i zewnętrzną. Ograniczenie zewnętrzne wolności to stan wojenny, określany jako „mordęga narodu”¹⁰⁸ i „zorganizowane więzienie”¹⁰⁹. Ksiądz Jerzy Popiełuszko wskazywał także problem ograniczania wolności sumienia – wolności wewnętrznej. Mówił wprost o „łamaniu sumienia”, które jest czynem gorszym od zadawania śmierci

¹⁰¹ J. Popiełuszko, *Kazanie z 24 kwietnia 1983*, dz. cyt., s. 85.

¹⁰² J. Popiełuszko, *Kazanie z 24 czerwca 1984*, dz. cyt., s. 158.

¹⁰³ Tamże, s. 156.

¹⁰⁴ J. Popiełuszko, *Kazanie z 13 sierpnia 1984 roku*, [w:] *Siedem nieznanych kazań Księdza Jerzego Popiełuszki...*, dz. cyt., s. 16.

¹⁰⁵ J. Popiełuszko, *Kazanie z 24 czerwca 1984*, dz. cyt., s. 157.

¹⁰⁶ J. Popiełuszko, *Kazanie z 25 marca 1984 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, dz. cyt., s. 151.

¹⁰⁷ Tamże, s. 158.

¹⁰⁸ J. Popiełuszko, *Kazanie z 25 kwietnia 1982 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, dz. cyt., s. 39.

¹⁰⁹ J. Popiełuszko, *Kazanie z 29 sierpnia 1982*, dz. cyt., s. 50.

fizycznej¹¹⁰. Jego szczególną troskę stanowiła wolność od zniewoleń wewnętrznych. Wolność od zewnętrznych form ucisku, takich jak niesprawiedliwość, zastraszanie czy przymus, nie daje całkowitej wolności. Wolność człowieka to przede wszystkim wolność wewnętrzna, która ma źródło w Bogu. Wolny jest ten, kto Bogu ufa, na Nim buduje życie i w nim pokłada nadzieję. Mając wolność wewnętrzną, można zabiegać o wolność zewnętrzną¹¹¹. Wolność wewnętrzna i zewnętrzna wymaga pracy i starań. Tyczy się to jednostek, rodzin, środowisk, miejsc pracy i całości społeczeństwa¹¹².

Istotnym problemem, jaki podejmował ks. Jerzy Popiełuszko, były deficyty wolności religijnej w Polsce. Wolność religijna była uznawana przez niego za prawo najbardziej podstawowe, obok prawa do wolności wychowania. „Tyle mówi się dzisiaj o prawach ludzi, a zapomina się o prawie zasadniczym, prawie do wolności religijnej i wolności wychowania”¹¹³. W kazaniu z dnia 26 lutego 1984 roku duszpasterz z Żoliborza wymieniał przykłady ograniczania wolności religijnej przez ówczesne władze. Były to: groźenie utratą pracy rodzicom chcącym ochrzcić swoje dzieci; wytyczne dla wychowawców kolonijnych, na mocy których zabraniano dzieciom uczestnictwa we mszy niedzielnej, w trakcie trwania nabożeństw organizowano atrakcyjne zajęcia, zakazywano wychowawcom prowadzenia dzieci do kościoła. Żądano także od kierowników szkół sprawozdań, w jaki sposób przeciwdziałają katechizacji dzieci i jak przekonują rodziców o szkodliwości nauczania religii. Zastraszano młodzież sankcjami w postaci utrudniania zdania matury i dostania się na studia za uczestnictwo w katechizacji¹¹⁴.

W innym miejscu przypomniał naruszanie wolności religijnej poprzez przymusowe zdejmowanie symboli religijnych z klas szkolnych¹¹⁵, które łączyło się ze zorganizowaną akcją ograniczenia wolności wychowania młodzieży według przekonań ich rodziców. Władza komunistyczna odmawiała prawa istnienia organizacjom, które mogłyby wychowywać młodzież po chrześcijańsku, czyli inaczej niż w duchu człowieka socjalizmu¹¹⁶. Za szczególne zagrożenie dla wychowania młodego pokolenia uznawał próbę zastępowania moralności

¹¹⁰ J. Popiełuszko, *Kazanie z 25 kwietnia 1982*, dz. cyt., s. 41.

¹¹¹ J. Popiełuszko, *Kazanie z 25 grudnia 1983 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, dz. cyt., s. 131.

¹¹² J. Popiełuszko, *Kazanie z 30 stycznia 1983*, dz. cyt., s. 72.

¹¹³ J. Popiełuszko, *Kazanie z 26 lutego 1984 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, dz. cyt., s. 143.

¹¹⁴ Tamże, s. 141.

¹¹⁵ J. Popiełuszko, *Kazanie z 27 listopada 1983 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, dz. cyt., s. 125.

¹¹⁶ J. Popiełuszko, *Kazanie z 25 marca 1984*, dz. cyt., s. 146.

chrześcijańskiej tak zwaną „moralnością socjalistyczną”. Ksiądz Jerzy Popiełuszko nazwał te procesy „próbą ograniczania wolności religijnej”¹¹⁷. Proces wychowania dzieci zgodnie z zasadami rodziców naruszała także cenzura uniemożliwiająca korzystanie przez rodziny i młodzież z wydawnictw religijnych, przesłań Jana Pawła II czy przekazywanie wiedzy religijnej kanałami ówczesnych mediów¹¹⁸.

Inne naruszanie wolności, wskazane przez duchownego, odbierało obywatelom prawo do integralnego życia rodzinnego. Działo się tak w wyniku odebrania niektórych z osób zdefiniowanych przez aparat polityczno-partyjny jako niebezpieczne dla systemu władzy. Na skutek tego pozbawiano ich prawa do przebywania na terenie własnej Ojczyzny i skazywano na przymusową emigrację¹¹⁹.

Jako środki zaradcze przywracające eliminowane wartości ks. Popiełuszko postulował: przypomnienie, czym jest autentyczna wolność, szczególnie wolność wewnętrzna¹²⁰ – jako znamię człowieczeństwa¹²¹, jakie są obowiązki państwa wobec wolności obywateli¹²², uwolnienie internowanych w czasie stanu wojennego i swobodę działań związków zawodowych¹²³, przywrócenie prawa do protestu¹²⁴, respektowanie przez państwo, w tym instytucje edukacyjne, wolności religijnej oraz prawa rodziców do chrześcijańskiego wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniem¹²⁵, obecność wartości chrześcijańskich w środkach masowego przekazu¹²⁶. Rzeczywista wolność religijna powinna cechować się bowiem możliwością wychowania dzieci i młodzieży zgodnie ze światopoglądem chrześcijańskim poprzez katechizację i organizacje chrześcijańskie, niezależnie od ingerencji władz państwowych. Wolność

¹¹⁷ J. Popiełuszko, *Kazanie z 25 września 1983 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, dz. cyt., s. 106–107.

¹¹⁸ J. Popiełuszko, *Kazanie z 30 października 1983 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, dz. cyt., s. 119; J. Popiełuszko, *Kazanie z 26 czerwca 1983 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, dz. cyt., s. 93; J. Popiełuszko, *Kazanie z 16 września 1984 roku*, [w:] *Siedem nieznanych kazań Księdza Jerzego Popiełuszki...*, dz. cyt., s. 38–39.

¹¹⁹ Tamże, s. 64.

¹²⁰ J. Popiełuszko, *Kazanie z 29 stycznia 1984*, dz. cyt., s. 133.

¹²¹ Tamże, s. 136.

¹²² J. Popiełuszko, *Kazanie z 28 sierpnia 1983*, dz. cyt., s. 99–100.

¹²³ J. Popiełuszko, *Kazanie z 29 stycznia 1984*, dz. cyt., s. 136.

¹²⁴ J. Popiełuszko, *Kazanie z 30 stycznia 1983*, dz. cyt., s. 72.

¹²⁵ J. Popiełuszko, *Kazanie z 26 lutego 1984*, dz. cyt., s. 141.

¹²⁶ J. Popiełuszko, *Kazanie z 16 września 1984 roku*, [w:] *Siedem nieznanych kazań Księdza Jerzego Popiełuszki...*, dz. cyt., s. 39.

religijna na etapie wychowania to dostęp rodziców i dzieci do publikacji religijnych, to adekwatne do zapotrzebowania nakłady prasy katolickiej, to prawo do umieszczania symboli religijnych w miejscach publicznych¹²⁷. W dziedzinie wolności wychowania zwracał uwagę na zadania szkoły względem uczniów. Powinna ona kształtować postawy zgodne ze światopoglądem rodziców. Jeśli jednak takich zadań szkoła nie spełnia, wówczas – w jego opinii – większa odpowiedzialność spoczywa na samych rodzicach. Mają oni obowiązek wychowania swoich dzieci w duchu chrześcijańskim¹²⁸.

Prawda i zakłamanie

Nauczanie ks. Jerzego Popiełuszki było odpowiedzią na zapotrzebowanie społeczeństwa na prawdę. Z prawdy – jak wspomniano – brała się siła jego głosu, który rozlegał się przede wszystkim z balkonu żoliborskiego kościoła św. Stanisława Kostki. W swoich przemówieniach często odnosił się do przejawów zakłamania i manipulacji w życiu społeczno-politycznym. Piętnował dwulicową postawę rządzących, którzy deklarowali gotowość do porozumienia się ze społeczeństwem, a jednocześnie decydowali o aresztowaniach, zwalnianiu z pracy i inwigilacji działaczy NSZZ „Solidarność”¹²⁹.

Szczególnym przejawem zakłamania w życiu społecznym było również narzucanie światopoglądu materialistycznego i propagandowe ukazywanie marksizmu jako jedyne sposobu rozwiązania kwestii robotniczej. Popiełuszko bardzo negatywnie oceniającą z tego światopoglądu ateizację społeczeństwa. W niej widział przyczynę zagubienia prawdy w życiu społecznym: „W ostatnich dziesiątkach lat, urzędowo, w głęb domu ojczystego zasiewano ziarna kłamstwa i ateizmu, zasiewano ziarna laicystycznego światopoglądu, tego światopoglądu, który jest filisterskim produktem kapitalizmu i masonerii dziewiętnastego wieku. Zasiewano go w kraju, który od ponad tysiąca lat jest wrośnięty mocno w chrześcijaństwo”¹³⁰.

Przestrzeń, w której wskazywał szczególny deficyt prawdy co do opozycji, Kościoła i samego siebie, to zorganizowany mechanizm cenzury¹³¹: „Cenzura

¹²⁷ J. Popiełuszko, *Kazanie z 26 lutego 1984 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, dz. cyt., s. 141–142.

¹²⁸ J. Popiełuszko, *Kazanie z 25 września 1983*, dz. cyt., s. 106.

¹²⁹ Tamże, s. 110.

¹³⁰ J. Popiełuszko, *Kazanie z 27 maja 1984*, dz. cyt., s. 150–152.

¹³¹ Tamże, s. 150.

wykreśla to, co napisały pióra umaczone w prawdzie¹³². Przeciwdziałanie załamaniu miało odbywać się na drodze życia prawdą, głoszenia jej, budzenia sumienia, zachowaniu godności ludzkiej. „Ale gdzie kłamstwo jest niejako urzędowo pielęgnowane, tam brakuje miejsca na prawdę. Która jest zaprzeczeniem i demaskowaniem kłamstwa. I dlatego rozpoczęła się na nowo walka z prawdą i wolnością słowa. Wolnością i wielkością poglądów wypowiedianych głośno pod wpływem przebudzonego sumienia¹³³. Kazania ks. Jerzego Popiełuszki były odpowiedzią na próbę obierania wolności człowieka przez system komunistyczny. Jedyną obroną przed wewnętrznym zniewoleniem myślenia, woli i sumienia było głoszenie ewangelicznej prawdy¹³⁴.

Prawdę interpretował religijnie, ale także religijnie interpretował jej brak czy wprost walkę z nią. Brak prawdy w życiu społecznym określał jako „krzyż Ojczyzny¹³⁵. Jej brak w przestrzeni publicznej identyfikował z poważnym zagrożeniem i odebraniem społeczeństwu podmiotowości. „Poznacie prawdę, a prawda was wyzwoli” – mówił. Świadczenie o prawdzie, to znaczy postępowanie zgodne z nią, jest warunkiem wewnętrznej wolności. Żyjąc w zgodzie z prawdą, człowiek może pozostawać wewnętrznie wolny, mimo zewnętrznego zniewolenia¹³⁶. Kłamstwo natomiast jest cechą niewolników, bo kłamstwo jest wypaczeniem godności osoby ludzkiej¹³⁷.

Odpowiedzią na deficyt prawdy – wedle duszpasterza „Solidarności” – miały być dwa typy działań. Po pierwsze – wzywał słuchaczy do postępowania zgodnego z prawdą, po drugie – proponował zmiany instytucjonalne w życiu publicznym. „Zachować godność, to być sobą w każdej sytuacji życiowej. To stać przy prawdzie, choćby miała nas ona wiele kosztować. Bo prawda wypowiedzana w słowie kosztuje. Tylko za plewy się nie płaci. Za pszeniczne ziarno prawdy trzeba płacić. Każda rzecz, każda sprawa musi kosztować i musi być trudna. Tylko rzeczy małe i liche są łatwe¹³⁸.

Duchowny, sygnalizując potrzebę zmian na poziomie instytucjonalnym, jako główną przestrzeń zmiany wskazał media¹³⁹. W kazaniu z dnia 16 wrze-

¹³² J. Popiełuszko, *Kazanie z 25 września 1983*, dz. cyt., s. 111.

¹³³ Tamże, s. 109.

¹³⁴ J. Kurzyło, *Rozumienie idei miłości Ojczyzny w wypowiedziach Sługi Bożego księdza Jerzego Popiełuszki*, „Bielsko-Żywieckie Studia Teologiczne” 10 (2009), s. 234.

¹³⁵ J. Popiełuszko, *Kazanie z 26 września 1982*, dz. cyt., s. 54–55.

¹³⁶ J. Popiełuszko, *Kazanie z 31 października 1982 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, dz. cyt., s. 57.

¹³⁷ Por. J. Popiełuszko, *Kazanie z 29 stycznia 1984*, dz. cyt., s. 136.

¹³⁸ Tamże, s. 135.

¹³⁹ P. Perkowski, *Nauczanie społeczne...*, dz. cyt., s. 109–110.

śnia 1984 roku odniósł się do corocznego Dnia Środków Masowego Przekazu. Jego zdaniem media kształtowały postawy ludzkie, dlatego powinny przyczyniać się do zbliżenia ludzi między sobą oraz wspólnej pracy na rzecz prawdy i drugiego człowieka. Nie powinny służyć jedynie uprzywilejowanej ideologii i ograniczać oddziaływania przedstawicielom innych kierunków myślenia. Środki masowego przekazu nie mogą posługiwać się kłamstwem i półprawdami. Programy telewizyjne, zdaniem ks. Jerzego Popiełuszki, nie powinny być konstruowane wyłącznie pod kątem ateistycznym, podczas gdy większość odbiorców polskich jest katolikami¹⁴⁰. W innym kazaniu dodał: „Przecież ludzie wierzący mają prawo do filmów religijnych, pogadanek biblijnych, mają prawo za pośrednictwem ekranu telewizyjnego towarzyszyć działalności Ojca świętego, który jest chlubą narodu”¹⁴¹.

Zakończenie

Problemy społeczne epoki realnego socjalizmu można ująć w trzy kategorie: wynikające z złamania systemu aksjologicznego; złamania zasad życia polityczno-ekonomicznego oraz zasad współżycia społecznego gwarantujących spójność społeczną i wyznaczających ramy organizacji społecznej. W niniejszym opracowaniu ograniczono się do pierwszej grupy zagadnień. Naukową analizą objęto diagnozę stawianą życiu społecznemu przez ówczesny autorytet – ks. Jerzego Popiełuszkę. Ten duchowny katolicki, legendarny duszpasterz „Solidarności”, a obecnie błogosławiony Kościoła katolickiego – wskazywał łamane normy społeczne, a przez to identyfikował ówczesne patologie społeczne i czynniki dezintegrujące społeczeństwo.

Niniejsza analiza pozwala stwierdzić, że problemy społeczne lat 80. XX wieku nie ograniczały się do zagadnień ekonomiczno-gospodarczych. Trzon z nich stanowiły złamane ramy aksjologiczne życia społecznego, które nie były do przyjęcia przez ogół Polaków oraz zagrażały życiu społecznemu. Pierwszą zasadą tworzącą poczucie zagrożenia oraz deformującą życie społeczne było łamanie godności osoby ludzkiej i praw człowieka. Jak nauczał Jerzy Popiełuszko, aparat partyjno-państwowy ówczesnego państwa nie tyle stał na straży godności obywateli, ile jej nie szanował, wprost naruszał. Lekceważenie godności obywateli miało odbicie w życiu rodzinnym. To rodzina była

¹⁴⁰ J. Popiełuszko, *Kazanie z 16 września 1984 roku*, [w:] *Siedem nieznanych kazań Księdza Jerzego Popiełuszki...*, dz. cyt., s. 37–38.

¹⁴¹ J. Popiełuszko, *Kazanie z 27 maja 1984*, dz. cyt., s. 150.

głównym wychowawcą i przekazicielem personalistycznej wizji człowieka, jego historycznych korzeni i osadzenia w kulturze narodu. Tymczasem dotykały ją represje w postaci prześladowań jej członków zaangażowanych w ruchy opozycyjne, aresztowania, internowania, więzienia, nie wyłączając morderstw politycznych. Rodzinę niszczył także niesprawiedliwy system prawa, chroniącego władzę polityczną, a niezabezpieczającego życia jednostek i rodzin. Ważnym wymiarem naruszania godności był stały proces depersonalizacji pracy: nie zwracano uwagi na dobro człowieka i jego rodziny, lecz na statystyki, normy czy pozorowany rozwój socjalistycznej gospodarki.

Inną wartością lekceważoną i wprost łamaną w czasach PRL-u była sprawiedliwość. Wedle duchownego powszechnie były zjawiska niesprawiedliwości, które generowane przez system partyjno-rządowy, nie mogły doczekać się działań ograniczających czy prewencyjnych. Za przejawy niesprawiedliwości Jerzy Popiełuszko uznawał: zaplanowaną ateizację z dokonywaną za pieniądze ludzi wierzących, cenzurę i brak dostępu do informacji, niesprawiedliwe wyroki i internowanie członków NSZZ „Solidarność”, ograniczenia działalności wszelkich stowarzyszeń i grup niekontrolowanych przez państwo, więzienie związkowców i opozycjonistów, niemożność utrzymania rodzin za otrzymywaną pracę, nieproporcjonalność wkładu pracy do otrzymywanych wynagrodzeń i poziomu życia, niemożność wychowania dzieci zgodnie z przekonaniem rodziców.

Inną wartością, której realizacja była zagrożona, była wolność. Popiełuszko dzielił wolność na wewnętrzną i zewnętrzną. Wewnętrzna obejmowała zdolność wyboru dobra i wolność od nienawiści, zła i wszelkich nałogów. Wolność zewnętrzna była pochodną pierwszej. W czasach mu współczesnych widział zagrożenia zarówno dla wewnętrznej, jak i zewnętrznej wolności. Dlatego z jednej strony przypominał słuchaczom o konieczności troski o własne sumienie oraz oporu wobec łamania wolności sumienia przez władzę, z drugiej – domagał się respektowania praw wolnościowych: wolności dla uwięzionych opozycjonistów, wolności zrzeszania się, wolności dla rodziców mających prawo wychowywania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniem. Szczególną miarą wolności dla Popiełuszki była wolność religijna. W jej imię domagał się prawa do katechezy, powstrzymania restrykcji wobec młodych ludzi uczęszczających na parafialne lekcje religii, wolności udziału w praktykach religijnych, dostępu do informacji religijnych w prasie i telewizji, respektowania wolnych wyborów, np. na stanowiska pracy.

Trzecią wartością, o której Popiełuszko mówił jednak najmniej w kontekście rodziny, była prawda. Widział on zagrożenia prawdy na poziomie zakłamania

relacji międzyludzkich i systemu społeczno-politycznego. Wskazania nie miały charakteru konkretnego, lecz ogólny i dotyczyły prawdy o rzeczywistości społecznej, o wizji człowieczeństwa i świata, o normach życia społecznego i jego stanie. Konkretnie wskazanie tyczyło się przekazu w mediach co do rzeczywistości religijnej. Rodziny odbierające komunikaty w domach miały prawo do rzetelnej informacji o sprawach wiary i życia Kościoła, w tym relacji ze spotkań z Janem Pawłem II.

Podsumowując, należy stwierdzić, że ogląd problemów społecznych wskazanych przez ks. Jerzego Popiełuszkę ukazany jest raczej w dużym stopniu ogólności. Nie określa on całościowo sytuacji społecznej, jednak wskazuje wybrane zagadnienia zakłócające życie społeczne. Jedne z nich precyzuje, np. internowanie lub niskość płac, inne pozostają na poziomie ogólności: manipulacje medialne, wolność zewnętrzna. Złamanie porządku aksjologicznego jest przez duszpasterza „Solidarności” definiowane jako problem społeczny, analogicznie jak trudna sytuacja polityczno-gospodarcza lub załamanie społeczne.

Trudno o całościową systematyzację wskazywanych problemów w ujęciu Jerzego Popiełuszki. Jego nauczanie nie zostało rozwinięte w czasie, lecz przerwane śmiercią. Jednak można w dorobku, jaki pozostawił, znaleźć pewne prawidłowości. Jako opierający swe nauczanie na myśli społecznej Kościoła, przyjął on zasadę prezentacji problemu według metody sylogizmu praktycznego stosowanej w katolickiej nauce społecznej. Najbardziej rozwinięty wydaje się etap „osadzić”. W narracjach wyraźnie są nakreślone zasady i wartości, przy czym nie oznacza to, że są jasno i akademicko sprecyzowane. Popiełuszko mówił o godności osoby ludzkiej, o sprawiedliwości, wolności i prawdzie, przy czym nie definiował ich, zakładając być może chrześcijańskie, wprost ogólnoludzkie rozumienie. Mniej szczegółowe są natomiast punkty „widzieć” i „działać”. Kaznodzieja identyfikuje część ówczesnych problemów mających swe źródło w łamaniu porządku aksjologicznego, wskazując także wybrane drogi rozwiązywania ich. Ten poziom wybiórczego działania oraz ogólności wydaje się wystarczający na poziomie kazania w tamtym czasie, jednak byłby zbyt niski, gdyby przyłożyć do niego miarę akademickości. Ksiądz Jerzy Popiełuszko nie był jednak akademikiem, lecz duszpasterzem, a jego zadaniem były nie uniwersyteckie analizy, lecz wzbudzenie rezonansu społecznego wśród władzy i wśród słuchaczy. Wydaje się, że autor ten oddźwięk uzyskał: wzrastała liczba słuchaczy w czasie mszy za ojczyznę, a jego głos był coraz bardziej niewygodny dla władzy. Niestety ta „niewygoda” zakończyła się okrutnym morderstwem politycznym, jednak rezonans wywołany w społeczeństwie i wzmocniony innymi czynnikami zaowocował zmianami społecznymi roku 1989.

ABSTRAKT

Wybrane problemy społeczne rodzin w oglądzie Jerzego Popiełuszki – diagnoza, ocena, próba rozwiązań. Studium socjologiczne

Problemy społeczne są definiowane między innymi poprzez rezonans społeczny, jaki wzbudzają w społeczeństwie, lub też wskazanie ich przez charyzmatyczne jednostki. W latach 80. XX wieku taką jednostką był ks. Jerzy Popiełuszko. Jego kazania uświadamiały istnienie określonych problemów, z którymi winna zmierzyć się ówczesna władza. Część tych problemów dotyczyła rodzin. Można je podzielić na trzy kategorie: łamanie zasad etycznych, problemy polityczno-gospodarcze, problemy społeczne. W tekście dokonano analizy przemówień Jerzego Popiełuszki, wskazując problemy, które wyróżniał w kategorii: łamanie systemu aksjologicznego. Problemy te wynikały z nieposzanowania godności osoby ludzkiej, niesprawiedliwości, braku wolności i zakłamania.

SŁOWA KLUCZOWE

problemy społeczne, socjalizm, Jerzy Popiełuszko

ABSTRACT

Selected family problems of social nature according to Jerzy Popieluszko – diagnosis, evaluation, an attempt to find solutions. A sociological study

Social problems are defined, inter alia, through social resonance arousing in society or being identified by charismatic individuals. In the 80s of the twentieth century, such an individual was Rev. Jerzy Popieluszko. His sermons arouse awareness of the existence of certain problems which should have been faced by the government. Some of those problems were related to families. They fall into three categories: violation of ethical principles, political and economic problems, and social problems. The text analyzes Jerzy Popieluszko's speeches, emphasising the problems of families and being categorised by him as: breaking the axiological system. Those problems stemmed from the disrespect for human dignity, injustice, lack of freedom and hypocrisy.

KEYWORDS

social problems, socialism, Jerzy Popiełuszko

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Popiełuszko J., *Duchowy testament. Rozważania z Bydgoszczy (19 października 1984 roku)*, [w:] M. Kindziuk, *Świadek prawdy. Życie i śmierć księdza Jerzego Popiełuszki*, Częstochowa 2010, s. 413–418.
- Popiełuszko J., *Kazanie z 13 sierpnia 1984 roku*, [w:] *Siedem nieznananych kazań Księdza Jerzego Popiełuszki. Słowa pisane przed śmiercią*, red. A. Kasica, A. Stec, Kraków 2010, s. 9–18.
- Popiełuszko J., *Kazanie z 16 września 1984 roku*, [w:] *Siedem nieznananych kazań Księdza Jerzego Popiełuszki. Słowa pisane przed śmiercią*, red. A. Kasica, A. Stec, Kraków 2010, s. 33–40.
- Popiełuszko J., *Kazanie z 23 września 1984 roku*, [w:] *Siedem nieznananych kazań Księdza Jerzego Popiełuszki. Słowa pisane przed śmiercią*, red. A. Kasica, A. Stec, Kraków 2010, s. 41–46.
- Popiełuszko J., *Kazanie z 24 kwietnia 1983 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, oprac. J. Sochoń, Warszawa 1992, s. 83–88.
- Popiełuszko J., *Kazanie z 25 grudnia 1983 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, oprac. J. Sochoń, Warszawa 1992, s. 127–132.
- Popiełuszko J., *Kazanie z 25 kwietnia 1982 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, oprac. J. Sochoń, Warszawa 1992, s. 39–42.
- Popiełuszko J., *Kazanie z 25 marca 1984 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, oprac. J. Sochoń, Warszawa 1992, s. 145–148.
- Popiełuszko J., *Kazanie z 25 września 1983 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, oprac. J. Sochoń, Warszawa 1992, s. 105–112.
- Popiełuszko J., *Kazanie z 26 czerwca 1983 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, oprac. J. Sochoń, Warszawa 1992, s. 93–98.
- Popiełuszko J., *Kazanie z 26 lutego 1984 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, oprac. J. Sochoń, Warszawa 1992, s. 139–144.
- Popiełuszko J., *Kazanie z 26 września 1982 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, oprac. J. Sochoń, Warszawa 1992, s. 53–46.
- Popiełuszko J., *Kazanie z 27 czerwca 1982 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, oprac. J. Sochoń, Warszawa 1992, s. 45–48.
- Popiełuszko J., *Kazanie z 27 listopada 1983 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, oprac. J. Sochoń, Warszawa 1992, s. 121–126.
- Popiełuszko J., *Kazanie z 27 maja 1984 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, oprac. J. Sochoń, Warszawa 1992, s. 149–154.

- Popiełuszko J., *Kazanie z 27 marca 1983 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, oprac. J. Sochoń, Warszawa 1992, s. 79–82.
- Popiełuszko J., *Kazanie z 28 sierpnia 1983 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, oprac. J. Sochoń, Warszawa 1992, s. 99–104.
- Popiełuszko J., *Kazanie z 29 maja 1983 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, oprac. J. Sochoń, Warszawa 1992, s. 89–92.
- Popiełuszko J., *Kazanie z 29 sierpnia 1982 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, oprac. J. Sochoń, Warszawa 1992, s. 45–52.
- Popiełuszko J., *Kazanie z 29 stycznia 1984 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, oprac. J. Sochoń, Warszawa 1992, s. 133–138.
- Popiełuszko J., *Kazanie z 30 października 1983 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, oprac. J. Sochoń, Warszawa 1992, s. 113–120.
- Popiełuszko J., *Kazanie z 30 stycznia 1983 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, oprac. J. Sochoń, Warszawa 1992, s. 76–72.
- Popiełuszko J., *Kazanie z 31 października 1982 roku*, [w:] *Kazania 1982–1984*, oprac. J. Sochoń, Warszawa 1992, s. 57–60.

Literatura

- Brzechczyn K., *Ksiądz Jerzy Popiełuszko i pastor Martin Luther King. Porównanie filozofii zaangażowania społecznego*, „Myśl Protestancka” 2 (1998), s. 24–38.
- Czaczkowska E. K., Wiśnicki T., *Ksiądz Jerzy Popiełuszko*, Warszawa 2008.
- Dylus A., *Etos gospodarczy w Polsce*, „Przegląd Powszechny” 6 (1993), s. 407–415.
- Frysztański K., *Problemy społeczne*, [w:] *Encyklopedia socjologii*, t. 3, Warszawa 2000, s. 205–208.
- Frysztański K., *Socjologia problemów społecznych*, Warszawa 2009 (Wykłady z socjologii, 7).
- Kaźmierczak-Kałużna I., *Ubóstwo jako problem społeczny. Kwestie terminologiczne i ustalenia empiryczne*, „Kultura i Społeczeństwo” 1 (2012), s. 147–157.
- Kąkolewski K., *Popiełuszko. Będziesz ukrzyżowany*, Poznań 2010.
- Kindziuk M., *Świadek prawdy. Życie i śmierć księdza Jerzego Popiełuszki*, Częstochowa 2010.
- Kuczewski J., Kuczevska J., *Conflict and „Solidarność” 1980/1981*, Warsaw 2010.
- Kurzyło J., *Rozumienie idei miłości Ojczyzny w wypowiedziach Sługi Bożego księdza Jerzego Popiełuszki*, [w:] „Bielsko-Żywieckie Studia Teologiczne” 10 (2009), s. 229–237.
- Linz J. J., *Totalitarian and authoritarian regimes*, [w:] *Handbook of political science*, eds. F. I. Greenstein, N. W. Polsby, Reading 1975, s. 175–411.

- Łopato J., *Ubóstwo w Polsce – skala, dynamika, struktura*, [w:] *Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Perspektywa poznawcza*, red. R. Szerfenberg, C. Żołądowski, M. Theiss, Warszawa 2010, s. 60–72.
- Makowski G., *Korupcja jako problem społeczny*, Warszawa 2008 (Obyczaje. Prawo i polityka. Życie codzienne).
- Marody M., *Mechanizmy przekształcające ład społeczny*, [w:] *Meandry instytucjonalizacji. Dostosowanie Polski do Unii Europejskiej*, red. M. Marody, J. Wilkin, Kraków 2002, s. 164–165.
- Matysiak-Błaszczyk A., Słupska K., *Wybrane problemy społeczne środowisk wiejskich (ze szczególnym uwzględnieniem edukacji młodego pokolenia wsi)*, „Studia Edukacyjne” 25 (2013), s. 171–193.
- Michel P., *Polityka i religia. Wielka przemiana*, przeł. B. Czarnowska, Kraków 2000.
- Miś L., *Problemy społeczne. Teoria, metodologia, badania*, Kraków 2007.
- Miś L., *Pytanie o cud. Problemy społeczne i praca socjalna*, Kraków 2012 (Zeszyty Pracy Socjalnej. Uniwersytet Jagielloński, 17).
- Modrzewski J., *Studia i szkice socjopedagogiczne. Aktualia*, Poznań–Kalisz 2011.
- Nissen M. A., *Social workers and the sociological sense of social problems. Balancing objectivism, subjectivism, and social construction*, „Qualitative Sociology Review” 2015, nr 2, s. 216–231.
- Nitecki P., *Kościół na progu postkomunizmu*, „Ethos” 2/3 (1992), s. 61–67.
- Nitecki P., *Prorok wolności*, <http://www.opoka.org.pl/biblioteka/T/TH/THO/popieluszko.html> (27.07.2016).
- Nitecki P., *Zło dobrem zwyciężał. Religijno-moralny sens nauczania społecznego Księdza Jerzego Popiełuszki*, Warszawa 1986, s. 26–27.
- Nitecki P., *Znak zwycięstwa. Ksiądz Jerzy Popiełuszko (1947–1984)*, Warszawa 2002, s. 62.
- Pospiszyl I., *Patologie społeczne*, Warszawa 2010.
- Smuniewski C., *Kościół w myśli błogosławionego ks. Jerzego Popiełuszki*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 23 (2010), s. 213–230.
- Sochoń J., *Jestem gotowy na wszystko. Wywiad z księdzem Jerzym Popiełuszko*, [w:] *Zapiski. Listy i wywiady ks. Jerzy Popiełuszko 1967–1984*, oprac. G. Bartoszewski, Warszawa 2009, s. 107–112.
- Sochoń J., *Solidarność księdza Jerzego Popiełuszki*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 19 (2006), s. 289–302.
- Staniszki J., *Ontologia socjalizmu*, Kraków–Nowy Sącz 2006 (Biblioteka Myśli Politycznej, 53).
- Staniszki J., *Postkomunizm. Próba opisu*, Gdańsk 2001.

- Staniszki J., *Samoograniczająca się rewolucja*, przeł. M. Szopski, Gdańsk 2010 (Idea Solidarności).
- Sztumski J., *Problem społeczny jako przedmiot badań socjologii*, „Studia Socjologiczne” 3 (1977), s. 215–224.
- Sztumski J., *Problem społeczny*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 4, Warszawa 2005, s. 906–907.
- Tułowiecki D., *Aktywność seniorów jako sposób na przełamywanie wykluczenia społecznego w opisach prasy regionalnej*, „Studia nad Rodziną” 2013, nr 33, s. 379–407.
- Tułowiecki D., *Bez Boga, Kościoła i zasad? Studium socjologiczne nad religijnością młodzieży*, Kraków 2012.
- Tułowiecki D., *Recepcja „Centesimus annus” w nauczaniu społecznym papieży: Benedykta XVI i Franciszka*, [w:] *Polityka społeczna wobec „rzeczy nowych”. 25-lecie encykliki „Centesimus annus” św. Jana Pawła II*, red. J. Mazur, Kraków 2016, s. 367–383.
- Tułowiecki D., *Spoleczna myśl katolicka*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 18, red. E. Gilewicz, Lublin 2013, k. 700–701.
- Tyrmand L., *Cywilizacja komunizmu*, Kraków 2013.